

ОГЛЯД У СПРАВАХ ПРО ОДЕРЖАННЯ ХАБАРА: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ

А. О. Ляш,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри
кримінального права та
процесу Київського
національного університету
культури і мистецтв

В. М. Ліщенко,
кандидат юридичних наук,
начальник Київського РВ
Полтавського МУ УМВС
України в Полтавській
області

Проаналізовано положення нового КПК України, наукові праці, присвячені огляду місця події, а також деякі недоліки, що допускаються в практичній діяльності під час досудового провадження цієї слідчої (розшукової) дії у справах про одержання хабара. Внесено пропозиції з удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, огляд, речові докази, хабар

В Україні з метою протидії корупції, хабарництву та іншим посадовим злочинам прийнято низку законодавчих актів, внесено зміни і доповнення до окремих законів щодо посилення відповідальності за корупційні діяння, запровадив новий КПК. Важливу роль у процесі розкриття і розслідування давання та одержання хабара, інших корупційних діянь відіграє процес доказування, зокрема слідчі (розшукові) дії, які є основним процесуальним засобом збирання доказів. Однією з невідкладних слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування у справах про давання та одержання хабара є огляд місця події, предмета хабара та інших матеріальних об'єктів, що мають значення для кримінального провадження.

Проблеми, пов'язані з організацією, тактикою та процесуальним порядком провадження огляду, в своїх працях розглядали такі українські і зарубіжні вчені, як Р. Белкін, А. Благодир, Т. Борець, С. Єфімічев, А. Закатов, В. Колмаков, І. Ландін, Є. Макаренко, О. Негодченко, С. Стахівський, В. Тертишник, Л. Удалова, С. Шейфер, В. Шибіко та інші.

Незважаючи на проведені дослідження, практиці досудового розслідування одержання хабара притаманні недоліки під час провадження слідчого огляду, що негативно впливає на якість доказування.

Метою цієї статті є аналіз наукових джерел, практики провадження огляду у справах про одержання хабара і внесення пропозицій з удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Слідчий огляд – це процесуальна дія, під час проведення якої слідчий за участю визначених законом осіб виявляє, безпосередньо сприймає, досліджує, оцінює та фіксує стан, властивості та ознаки матеріальних об'єктів, які пов'язані з розслідуванням події, з метою виявлення фактичних даних (доказів) і з'ясування обставин, які мають значення для встановлення істини у справі [1, 18]. Згідно з ч. 1 ст. 237 КПК України (далі – КПК), метою огляду є виявлення та фіксація відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення. Ці відомості належать до предмета доказування і визначені частиною 1 ст. 91 КПК.

У практиці проведення огляду місця події під час досудового розслідування одержання хабара та інших злочинів широко застосовують рекомендовані криміналістами методи, які класифікують за різними підставами: за послідовністю проведення та глибиною дослідження – на загальний та детальний; за характером дослідження – на статичний та динамічний; за обсягом дослідження – на вибірковий (суб'єктивний) та суцільний (об'єктивний); за напрямком здійснення руху під час огляду – на ексцентричний, концентричний, фронтальний, секторний, вузловий. Ми вважаємо, що у справах про одержання хабара необхідно використовувати ексцентричний метод огляду місця події, рухаючись від центру – місця виявлення предмета хабара до периферії, а в разі потреби, за розсудом слідчого, – й інші методи.

В результаті огляду місця події можуть бути виявлені матеріальні об'єкти, які мають ознаки речових доказів (ст. 98 КПК), але в законі не зазначено, з якого моменту вони набувають такого статусу і яким чином. Для того щоб виявлені матеріальні об'єкти набули статусу речових доказів, потрібно обов'язково здійснити їх перевірку і за умови відповідності критеріям належності, допустимості й достовірності, винести постанову (ухвалу) про визнання їх речовими доказами і долучення до кримінального провадження. Речові докази, які отримані або вилучені слідчим, прокурором, згідно з ч. 2 ст. 100 КПК, повинні бути

оглянуті, сфотографовані, докладно описані в протоколі огляду і зберігатися стороною обвинувачення в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Під час досудового розслідування слідчий має право провести огляд місцевості, приміщення, речей (предметів), документів, а також тварин, трупа тощо. Суть огляду полягає в тому, що учасники цієї слідчої дії сприймають на місці огляду обстановку і різні об'єкти передусім за допомогою органів відчуття: зору, нюху, слуху, дотику, а за необхідності досліджують їх із застосуванням науково-технічних засобів. Огляд як засіб пізнання може бути складовою інших слідчих дій, зокрема обшуку. Частиною 5 ст. 237 КПК передбачено, що огляд вилучених речей (предметів) і документів слідчий, прокурор здійснюють на місці проведення цих слідчих дій. У випадках, коли це неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються із завіреннями підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду, і зберігаються у такому вигляді доти, доки буде здійснено їх остаточні огляд і опечатування за місцем провадження у справі. При проведенні огляду дозволяється вилучати лише речі і документи, які мають значення для кримінального провадження, та речі, вилучені з обігу.

Під час огляду можливе виявлення матеріальних об'єктів, які підлягають подальшому криміналістичному та іншому дослідженню. Для цього їх також необхідно вилучити, опечатати і зберегти.

Одним із суттєвих недоліків проведення огляду місця події є те, що слідчі не завжди забезпечують процесуальну індивідуалізацію вилучених об'єктів, що призводить до зниження або навіть нівелювання доказового значення виявлених слідів злочину. Безперечно, якщо слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд аргументують свої висновки за допомогою відомостей, отриманих із конкретних речових джерел, то має бути чітко визначено, що саме цей, а не будь-який інший предмет було виявлено і вилучено під час проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії (огляду, обшуку тощо).

Процесуальну індивідуалізацію предметів, які мають доступні для безпосереднього сприйняття, яскраво виражені, індивідуально визначені ознаки (сукупність ознак), здійснюють шляхом фіксації останніх у протоколі огляду місця події, фотографування, відеозйомки тощо. Стосовно предметів, які не мають таких ознак, виникає необхідність додаткової індивідуалізації. Предмети, які не мають просторово фіксованої форми, мають бути, крім того, належним чином упаковані [2, 647], опечатані і зберігатися в умовах, що виключають доступ до них сторонніх осіб.

Таким чином, упакування та опечатування вилучених предметів і документів необхідні для запобігання доступу до цих матеріальних об'єктів і унеможливлення впливу на них сторонніх осіб. Це повною мірою стосується предмета хабара й інших носіїв інформації. Запровадження таких заходів має позитивне значення для встановлення відповідності критеріям допустимості та досто-

вірності матеріальних об'єктів, які мають ознаки речових доказів.

Огляд житла чи іншого володіння особи¹ проводиться лише за вмотивованою ухвалою слідчого судді, винесеною з дотриманням порядку, встановленого ч. 2 ст. 237, ч. 2 і 3 ст. 234, ст. 235 КПК. У цьому випадку слідчий складає клопотання з викладенням підстав для проведення цієї слідчої (розшукової) дії, узгоджує його з прокурором і звертається до слідчого судді за місцем провадження досудового слідства. Розглянувши подання слідчого в день його надходження за участю слідчого або прокурора, слідчий суддя виносить ухвалу про проведення огляду чи відмову в цьому.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, а також за добровільною згодою володільця, огляд житла чи іншого володіння особи може бути проведений без постанови судді. У такому випадку прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутися з клопотанням про проведення огляду до слідчого судді, який розглядає таке клопотання згідно з вимогами ст. 234 КПК і перевіряє, чи дійсно були наявні підстави для проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про огляд або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про огляд, встановлені внаслідок такого огляду докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому ст. 255 КПК (ч. 2 ст. 237, ч. 1 і 3 ст. 233 КПК).

У справах про одержання хабара характерним є фактичне затримання особи з предметом хабара в результаті контрольованого передавання цього хабара, поміченого спеціальною хімічною речовиною (далі – СХР).

Огляд проводять у присутності не менше двох понятих і, як правило, вдень, за винятком невідкладних випадків (ч.ч. 4 і 7 ст. 223 КПК). Невідкладність огляду може бути зумовлена необхідністю негайного реагування на повідомлення про злочин (наприклад, одержання хабара), фіксації його слідів у протоколі та за допомогою науково-технічних засобів, а також пов'язана з можливим псуванням об'єктів, які підлягають огляду, зміною обстановки та іншими негативними обставинами. З метою уникнення таких наслідків законом передбачено, як виняток, проведення огляду місця події до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) (ч. 3 ст. 214 КПК). У разі необхідності застосування науково-технічних засобів чи одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор мають право запросити для участі в огляді спеціалістів, не заінтересованих в результатах розслідування

¹ У 185 справах про одержання хабара, які ми вивчали, такі слідчі (розшукові) дії не проводили.

(ст.ст. 71, 79, ч. 3 ст. 237 КПК).

У новому КПК відсутня окрема норма, яка б детально регулювала порядок залучення понятих до участі в процесуальних діях, роз'яснення прав та обов'язків, вимоги до них тощо. Тому в практичній діяльності слідчі та інші посадові особи керуються частиною 7 ст. 223 КПК, яка, на наш погляд, врегульована неналежним чином, а також, за аналогією з положеннями ст. 127 КПК від 28 грудня 1960 р. Перед початком огляду слідчий повинен роз'яснити понятим їх обов'язок бути присутніми при всіх діях слідчого і засвідчити своїми підписами відповідність записів у протоколі виконаним діям, а спеціалісту – його обов'язок, використовуючи свої знання і навички, сприяти слідчому у виявленні, закріпленні і вилученні предметів, документів та слідів злочину, звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з їх виявленням і закріпленням, давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Понятим має бути роз'яснено також їх право робити заяви з приводу проведеного огляду, які підлягають обов'язковому занесенню до протоколу (ч. 4 ст. 237 КПК). У вивчених нами справах про одержання хабара таких заяв ми не виявили, а протоколи підписані понятими без будь-яких зауважень [3, 48].

За клопотанням потерпілого, підозрюваного, чи інших осіб або за розсудом слідчого, прокурора огляд може бути проведений за їх участю та участю захисника і законного представника. Рішення про їх допуск до участі в проведенні огляду приймають слідчий, прокурор, якщо вважають, що це сприятиме більш повному з'ясуванню обставин на місці події та успішному виявленню слідів злочину. У справах, які ми вивчили, затримані на місці одержання хабара особи завжди брали участь в огляді місця події, але, в окремих випадках, не підписували протокол. Так, наприклад, затриманий Д. в службовому кабінеті якого провели огляд і виявили помічений СХР предмет хабара (гроші), а на його руках і одязі – сліди СХР, відмовився підписати протокол і деякий час не визнавав факту одержання хабара, а зробив це лише на досудовому провадженні і підтвердив у суді [4].

За необхідності слідчий, прокурор або за їх дорученням спеціаліст проводить вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складає плани і схеми, виготовляє графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляє відбитки та зліпки, оглядає і вилучає речі і документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 7 ст. 237 КПК). У справах, що ми вивчили, під час огляду місця події слідчі або за їх дорученням оперативні працівники застосовували відеозапис, а залучені спеціалісти – ультрафіолетову лампу, за допомогою якої виявляли сліди СХР на предметах хабара, на руках та одязі затриманих осіб, а також відбирали зразки СХР для подальшого експертного дослідження. Планів, схем, графічних зображень оглянутого місця

події ми не виявили.

Про результати огляду слідчий складає протокол відповідно до вимог ст.ст. 104–106 КПК, а в разі застосування науково-технічних засобів – із дотриманням вимог ст. 107 КПК. У протоколі огляду фіксують обстановку місця події, зазначають місце виявлення та індивідуальні ознаки предмета хабара, а якщо йдеться про гроші – серію, номер, номінал кожної купюри і загальну суму, сліди контакту цієї особи з предметом хабара тощо.

У більшості випадків (за результатами нашого дослідження – 82,2 %) після проведення такого огляду стосовно особи, затриманої з предметом хабара, порушували кримінальну справу² (за новим КПК необхідно вносити відомості про це до ЄРДР) [3, 49]. За даними російського науковця І. Ландіна, за таких обставин в Російській Федерації порушують 80 % кримінальних справ про хабарництво [5, 40].

Під час проведення огляду місця події у справах про одержання хабара виникає потреба в огляді затриманої особи, її рук, одягу тощо. Таким чином, під час проведення цієї слідчої дії характерними є елементи освідчення, яке, як відомо, може бути проведене тільки після внесення відомостей про це до ЄРДР і лише на підставі постанови прокурора (ст. 241 КПК). Без проведення огляду затриманої особи із застосуванням науково-технічних засобів неможливо виявити на її тілі (наприклад, руках) сліди СХР, а отже, неможливо довести факт контакту цієї особи з предметом хабара, а також встановити інші важливі для доказування факти [4, 49–50]. У зв'язку з викладеним пропонуємо внести доповнення до ст. 237 КПК, ч. 1 якої після слова «документів» доповнити словами «а також затриманого під час вчинення діяння, що має ознаки злочину», а частину 5 після слова «огляду» – «із застосуванням науково-технічних засобів». У такому випадку фіксація науково-технічними засобами матеріальних об'єктів, які можуть бути речовими доказами і є незамінними, буде обов'язковою, що сприятиме їх індивідуалізації та ідентифікації. Зокрема, це стосується предмета хабара.

Деякі науковці вважають, що огляд місця події у справах про хабарництво є неперспективним [6, 887], а інші, навпаки, рекомендують його проводити, обґрунтовуючи це позитивною практикою виявлення слідів цього злочину на місці події, що значною мірою сприяє його розкриттю [7, 9–16].

За результатами вивчення Р. Чупахінім кримінальних справ про давання/одержання хабара виявлено такі недоліки під час проведення огляду місця події: його було проведено із значним запізненням, інколи – занадто поспішно, а іноді – взагалі не було проведено, хоча потреба в цьому була; у деяких справах його було проведено поверхово, поспіхом, не завжди було продумано склад його учасників і розподіл обов'язків між ними: його проведення, як правило, обмежувало-

² Провадження у вивчених нами справах про одержання хабара проводили за КПК від 28 грудня 1960 р. [4].

ся місцем передавання хабара – і, таким чином, зведено до огляду об'єкта (точніше кажучи, предмета – прим. авт.) злочину; в більшості випадків його не було проведено за місцем проживання підозрюваного (точніше кажучи, затриманого – прим. авт.) з метою з'ясування його матеріального становища; роботу з матеріальними слідами на місці злочину було здійснено непрофесійно, в протоколах огляду місця події неналежним чином було відображено криміналістично значимі інформацію; застосування науково-технічних засобів мало місце або відносно рідко, або ж їх було застосовано некваліфіковано тощо [8, 8].

У справах, які ми вивчили, крім вище перелічених, ми виявили й інші недоліки. Наприклад, в окремих протоколах огляду місця події були відсутні: позначки про роз'яснення прав понятим та іншим учасникам; посилання на статті КПК, на підставі яких проведено огляд; відомості про індивідуальні ознаки науково-технічних засобів, використаних під час огляду; загальна сума грошей, одержаних як хабар, та ін.

Проведення огляду місця події передбачає його підпорядкування загальним вимогам, до яких належать: єдине керівництво; своєчасність та невідкладність; плановірність, системність та послідовність; об'єктивність, всебічність та повнота; застосування науково-технічних засобів; використання спеціальних знань, оперативно-

розшукової інформації, допомоги громадськості; взаємодія слідчого з оперативними підрозділами та іншими правоохоронними органами [9, 23–25; 10, 153]. Важливе значення, як слушно зазначають деякі науковці, має послідовність проведення слідчого огляду, яка зумовлюється певними обставинами у кожному конкретному випадку і повинна бути витриманою до кінця, забезпечуючи огляд усіх об'єктів, які мають значення для кримінального провадження [11, 52], а не тільки предмета хабара.

Висновки. З урахуванням викладеного, вважаємо за доцільне: § 5 Глави 3 КПК доповнити окремою статтею, в якій врегулювати процесуальний статус понятих; ч. 1 ст. 98 КПК доповнити реченням такого змісту: «Про визнання матеріальних об'єктів речовими доказами і долучення їх до кримінального провадження слідчий, прокурор виносять постанову, а слідчий суддя, суд ухвалу»; в ч. 1 ст. 237 КПК передбачити огляд затриманого під час вчинення діяння, що має ознаки злочину, а в ч. 5 ст. 237 КПК – обов'язкову фіксацію науково-технічними засобами матеріальних об'єктів, які можуть бути речовими доказами.

Вважаємо, що ці доповнення сприятимуть всебічному, повному й об'єктивному (неупередженому) дослідженню обставин, що підлягають доказуванню.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Колмаков В. П. Следственный осмотр / В. П. Колмаков. – М. : Юрид. лит., 1969. – 196 с.
2. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2003. – 1056 с.
3. Ліщенко В. М. Доказування на досудових стадіях кримінального процесу у справах про одержання хабара : дис... канд. юрид. наук / В. М. Ліщенко. – К., 2010. – 261 с.
4. Кримінальна справа № 226/2410/12 // Архів Тульчинського районного суду Вінницької області за 2012 рік.
5. Ландин И. Обнаружение и изъятие предмета взятки / И. Ландин // Законность. – 2004. – № 4. – С. 40-42.
6. Введение в криминалистику и её теоретические основы : [учеб.] / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : Лань, 2001. – 968 с.
7. Дулов А. Взятничество и применение научно-технических средств в борьбе с ним / А. Дулов, И. Карпец, М. Любарский ; под ред. И. И. Карпеца. – Ленинград : Управление милиции Ленгорсовета. НТО, 1958. – 24 с.
8. Чупахин Р. Осмотр места происшествия по делам о взяточничестве / Р. Чупахин // Российский следователь. – 2006. – № 3. – С. 5-8.
9. Чаплинский К. О. Організаційно-тактичні основи проведення слідчого огляду / К. О. Чаплинский // Криміналістичний вісник. – 2011. – № 1 (15). – С. 22-29.
10. Абрамова В. М. Криміналістика : [навч. посіб. для дист. навч.] / В. М. Абрамова, А. О. Ляш ; за наук. ред. А. В. Іщенка. – К. : Університет «Україна», 2007. – 557 с.
11. Макаренко Є. І. Огляд місця події : [навч. посіб.] / Є. І. Макаренко, О. В. Негодченко, В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ : ДЮІ МВС України, 2011. – 156 с.

Ляш А. А., Ліщенко В. Н. Осмотр в делах о получении взятки: некоторые проблемы

Проанализированы положения нового УПК Украины, научные труды, посвященные осмотру места происшествия, а также отдельные недостатки, которые допускаются в практической деятельности при досудебном производстве этого следственного (розыскного) действия по делам о получении взятки. Внесены предложения по усовершенствованию уголовного процессуального законодательства.

Ключевые слова: следственные (розыскные) действия, осмотр, вещественные доказательства, взятка

Lyash Andriy, Lishchenko Vladislav. Inspection in the cases of bribery: some problems

The norms of the new Criminal Procedure Code, the scientific works dedicated to the exploring of crime scene, as well as some shortcomings, that are presumed in the practice of pre-trial detention of the search (investigative) actions in cases of bribery, are analyzed. The suggestions for the improvement of the criminal procedure law are made.

Key words: search (investigative) actions, inspection, material evidence, bribe